

KATARZYNA ZAWALIŃSKA¹

WNIOSKI I ZALECENIA WYNIKAJĄCE Z BADAŃ IRWiR W 2011 ROKU

Badania IRWiR PAN w 2011 roku obejmowały swoją tematyką osiem dużych obszarów badawczych, do których należały: polityka rolna, ludność wiejska, rozwój obszarów wiejskich, przestrzenne zróżnicowanie obszarów wiejskich, przedsiębiorczość na wsi, zmiany zachodzące w rolnictwie polskim, społeczny rozwój wsi oraz charakterystyka młodzieży wiejskiej i jej ścieżek edukacji. Wyniki badań wskazują m.in. na potrzebę zmiany kierunku polityki rozwoju wsi i rolnictwa, istotne zmiany zachodzące w demografii ludności wiejskiej determinujące kierunki i tempo rozwoju obszarów wiejskich, nasilające się procesy dezagraryzacji i rozwój wielofunkcyjności obszarów wiejskich oraz konieczność rozwijania przedsiębiorczości na wsi. Ponadto zidentyfikowano wiele barier rozwoju obszarów wiejskich, m.in. niedostateczny rozwój infrastruktury, bariery edukacyjne młodzieży wiejskiej, bariery instytucjonalne rozwoju przedsiębiorczości, niedostatecznie funkcjonujące mechanizmy inicjatyw oddolnych (co prowadzi do niewykorzystywania potencjału endogenicznego obszarów wiejskich) i wiele innych. Szczegółowy opis tez wynikowych oraz ich szczegółowe uzasadnienia przedstawiono poniżej.

POLITYKA ROLNA I ROZWOJU OBSZARÓW WIEJSKICH

Wspólna polityka rolna powinna odstąpić od podejścia sektorowego na rzecz podejścia terytorialnego. Ten proces już się rozpoczął, ale przebiega z dużymi trudnościami. Zintegrowanie polityki rozwoju regionalnego i obszarów wiejskich wymaga zupełnie innego niż do tej pory podejścia teoretycznego do rozwoju zarówno rolnictwa, jak i obszarów wiejskich oraz nowych rozwiązań instytucjonalnych. Wielofunkcyjność rolnictwa i rozwoju wsi jest dobrą

¹ Autorka jest pracownikiem naukowym Instytutu Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN (e-mail: kzawalinska@irwirpan.waw.pl).

plaszczyzną integracji dotychczasowych polityk sektorowych. Dodatkowym elementem integrującym obie polityki może być wdrażanie zrównoważonego rozwoju zarówno kraju, jak i UE. Nowe tendencje w rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa skłaniają do zrewidowania wielu tradycyjnych koncepcji rozwoju gospodarczego i społecznego, dominujących dotychczas w ekonomii głównego nurtu. Wzrost roli polityki regionalnej we wzmacnianiu rozwoju obszarów wiejskich jest tendencją właściwą.

Z punktu widzenia Polski jest kilka bardzo istotnych kierunków, w których zmierza reforma wspólnej polityki rolnej. Po pierwsze, dotyczy to koncepcji podtrzymania podstawowego wsparcia dochodów dla rolników prowadzących drobne gospodarstwa rolne, z tym że beneficjenci będą musieli spełniać kryterium tzw. aktywnego rolnika (którego to definicja jest przedmiotem debaty). Po drugie, dotyczy to utrzymania części wsparcia związanego bezpośrednio z produkcją, jeśli będzie to uzasadnione społecznie lub ekonomicznie, na przykład potrzebą podtrzymania populacji na obszarach peryferyjnych zagrożonych wyludnieniem czy też potrzebą prowadzenia danego kierunku produkcji dla podtrzymania bioróżnorodności obszarów górskich i podgórskich. Po trzecie, ma nastąpić wzmocnienie środowiskowego charakteru filara II oraz pojawienie się nowych działań, m.in. instrumentów związanych z zarządzaniem ryzykiem i stabilizacją dochodów rolników. Inne ważne kierunki reformy to: „zazielenienie” filara I WPR (tzn. 30% płatności bezpośrednich powinno być wypłacane z tytułu podejmowania przez rolników działań wykraczających poza wymogi zasady wzajemnej zgodności), konwergencja poziomu płatności bezpośrednich (proponuje się progresywne zwiększanie ich poziomu w nowych krajach członkowskich i degresywne zmniejszanie w starych) oraz wprowadzenie górnego limitu płatności na gospodarstwo (w wysokości 300 tys. euro rocznie).

Dla Polski korzystny jest wariant wspólnej polityki rolnej maksymalizujący działania adresowane do pozarolniczych sektorów gospodarki. Symulacje modelowe pokazały, iż najkorzystniejszy dla rozwoju obszarów wiejskich w Polsce jest wariant polityki koncentrującej fundusze unijne na działaniach osi 3. – w porównaniu ze scenariuszem maksymalizacji funduszy na osi 2. czy osi 1. Zatem inwestowanie w działania adresowane do szerszej gospodarki lokalnej, nie tylko do rolnictwa, przyniosłoby najlepsze, bezpośrednie efekty ekonomiczne oraz efekty mnożnikowe. Wprawdzie w przyszłej WPR nie będzie podziału na osie, ale działania te w większości będą nadal obowiązywały, warto więc je wspierać. Korzyści tego wariantu to: największy wzrost gospodarczy, największy wzrost realnych inwestycji i znaczący wzrost konsumpcji. Ponadto zaletą tego wariantu jest jedynie umiarkowany wzrost cen ziemi przy jednoczesnym wysokim subsydiowaniu inwestycji. W tym wariantcie też najbardziej rośnie zatrudnienie, przede wszystkim w usługach, ale i w przemyśle. Maksymalizacja środków na działaniach rolnośrodowiskowych wiąże się z kolei z o wiele większym wzrostem cen ziemi, co prowadzi do zachwiania proporcji między

cenami czynników produkcji (ziemią i kapitałem). Z kolej maksymalizacja środków na działaniach z osi 1. przyniosłaby mniejsze korzyści w odniesieniu do PKB i inwestycji, ale za to większy odpływ zatrudnienia z rolnictwa i większy wzrost dochodów rolniczych *per capita*.

LUDNOŚĆ WIEJSKA

Ludność wiejska będzie stanowiła coraz większy odsetek ludności kraju ogółem. Prognozy wskazują na to, iż odsetek ludności wiejskiej będzie się stale zwiększać – z 38,8% w 2007 roku do 41,1% w 2035 roku. Liczba ludności kraju ma zmniejszyć się w całym tym okresie o ponad 2,1 mln osób. Cały ubytek skoncentruje się jednak w miastach, natomiast liczba mieszkańców wsi w 2035 roku będzie w przybliżeniu taka sama jak w 2007 roku. Spadek liczby ludności kraju i miast będzie miał charakter ciągły, natomiast liczba ludności wsi początkowo zwiększy się z 14 799 tysięcy w 2007 roku do 15 189 tysięcy w 2020 roku, po czym stopniowo zmniejszy się do 14 778 tysięcy w 2035 roku. Analiza przewidywanych zmian w strukturze ludności według wieku i płci wskazuje na szybki proces starzenia się ludności kraju. Jednak proces ten będzie szybszy wśród mieszkańców wsi niż miast – do 2035 roku mediana wieku² zwiększy się w pierwszej populacji o 11,4 roku, a w drugiej o 10,1 roku. Mimo to ludność wiejska pozostanie do końca prognozy demograficznie młodsza niż mieszkańcy miast – w 2035 roku wiek środkowy wyniesie odpowiednio 46,9 i 48,6 lat.

Utrzymuje się blisko zerowe saldo migracji miasto – wieś przy jednoczesnie dużych zmianach rozkładu przestrzennego ludności wiejskiej. Głównym mechanizmem zmian rozkładu ludności są migracje ze wsi odległych od głównych miast (ośrodków regionalnych i ponadregionalnych), kierujące się do miast. Jednocześnie z miast następuje odpływ ludności na obszary wiejskie o charakterze podmiejskim. Strumienie te w znacznym stopniu równoważą się pod względem ich liczebności (co powoduje bliskie zeru saldo migracji wieś – miasto). Jednak wywierają one istotny wpływ na struktury ludności wiejskiej zarówno w środowisku odpływu (na obszarach zmniejszających zaludnienie), jak i napływu (na obszarach podmiejskich). W rezultacie omawianych procesów w obszarach podmiejskich obserwuje się występowanie relatywnie młodszej demograficznie populacji, lepiej wykształconej, o zrównoważonym stosunku młodych kobiet i mężczyzn. Większość ludności egzystującej w wiejskich gospodarstwach domowych nie czerpie dochodów z rolnictwa. Na obszarach o długotrwałych procesach depopulacyjnych (a więc przede wszystkim na tzw. ścianie wschodniej) występuje populacja o szczególnie wysokich wskaźnikach starości. W młodszych grupach wieku proporcja kobiet i mężczyzn wykazuje nadwyżkę tych drugich. Relatywnie duży udział w strukturze źródeł utrzymania ludności

---

² Mediana (wartość środkowa) to w statystyce wartość cechy w szeregu uporządkowanym, powyżej i poniżej której znajduje się jednakowa liczba obserwacji.

na tych terenach mają źródła niezarobkowe oraz praca w gospodarstwie rolnym. Niekorzystnie w stosunku do średnich dla wsi w kraju kształtuje się tam struktura wykształcenia mieszkańców. Obszary peryferyjne w Polsce Centralnej i Wschodniej wykazują podobne procesy do tych, które obserwowane są na pograniczu wschodnim, jednak są one słabiej zaawansowane.

Nasilają się zjawiska wielozawodowości i dywersyfikacji dochodów ludności wiejskiej. Następuje wzrost liczby gospodarstw uzyskujących dochody ze źródeł innych niż działalność rolnicza. W szczególności zwiększył się odsetek gospodarstw uzyskujących dochody z pracy najemnej (w 2007 roku wynosił 51,5%, czyli o 10 p. proc. więcej niż w 2005 roku.). Jeśli chodzi o zmiany w strukturze źródeł dochodu w rolniczych gospodarstwach domowych, to zmierzają one w kierunku zwiększenia udziału gospodarstw uzyskujących dochody głównie z pracy najemnej (w 2007 roku udział wynosił 31,6%, czyli wzrósł o 7,2 p.proc. w porównaniu z 2005 rokiem) oraz z pozarolniczej działalności gospodarczej. Równocześnie zmniejszał się udział tych, dla których głównym źródłem była działalność rolnicza. Większe uzależnienie od dochodów z pracy pozarolniczej występuje w gospodarstwach małych, o powierzchni 2–3 ha. Mimo iż dysparytet dochodowy rodzin rolniczych do nierolniczych zmniejsza się, to z badań wynika, że nadal głównym powodem podjęcia pracy pozarolniczej była niezadowolająca sytuacja dochodowa w gospodarstwie (tak twierdziło 41,7% respondentów). Drugim w kolejności motywem była chęć osiągnięcia wyższego poziomu życia (25% respondentów). Niewielki odsetek stanowiły osoby, dla których dywersyfikacja wynikała z chęci realizowania marzeń i pasji (około 8,5% respondentów), chęci sprawdzenia się w pracy pozarolniczej (7,5% respondentów) czy chęci wykorzystania posiadanych kwalifikacji (18% respondentów).

Mieszkańcy wsi zmieniają swoje poglądy i postawy na bardziej przyjazne środowisku naturalnemu. Większą wrażliwością na stan środowiska naturalnego charakteryzują się mieszkańcy wsi położonych w obrębie obszarów chronionych niż mieszkańcy gmin pozbawionych wysokich walorów przyrodniczych. Przejawia się to w większej liczbie mieszkańców segregujących odpady, posługujących się w trakcie zakupów torbami wielokrotnego użytku, unikających zakupu produktów jednorazowych oraz ograniczających zużycie energii elektrycznej. Takie zachowania świadczą o pozytywnym wpływie bodźców zarówno natury ekonomicznej, jak i edukacyjnej. Na tym terenie organizowana jest działalność oświatowa prowadzona przez samorządy i organizacje pozarządowe zajmujące się sprawami stanu środowiska, co odróżnia obszary w mniejszym stopniu objęte taką działalnością. Prawdopodobnie jest to też pewien wpływ polityki Unii Europejskiej, która przywiązuje dużą wagę do spraw związanych z ochroną środowiska. Z jednej strony wynagradza rolników za postawy prośrodowiskowe (np. wsparcie w ramach osi 2.), z drugiej uzależnia wsparcie dla rolników od spełniania norm środowiskowych (np. w ramach filara I).

ROZWÓJ OBSZARÓW WIEJSKICH

Pogłębiający się proces dezagraryzacji stwarza rosnącą presję na wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich. Dezagraryzacja przejawia się zmniejszeniem udziału rolnictwa w: wartości dodanej brutto (z 4,9% w 2000 roku do 3,8% w 2010 roku), zatrudnieniu (z 16,1% w 2000 roku do 14,9% w 2010 roku) oraz odsetku mieszkańców wsi pracujących w rolnictwie (z 45,5% w 2000 roku do 32,1% w 2009 roku). Przy kurczącym się zapotrzebowaniu na siłę roboczą w rolnictwie głównym problemem polskiej wsi staje się tworzenie nowych miejsc pracy pozarolniczej na obszarach wiejskich, co wydaje się niezbędnym warunkiem przyspieszenia także zmian strukturalnych w samym rolnictwie. Zatem nie ulega wątpliwości, że proces wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich należy przyspieszyć, w czym dużą rolę mogą odegrać gospodarstwa rodzinne, bowiem właśnie one mają cechy szczególnie predestynujące je do różnorodności organizacji pracy. Jednak same procesy rynkowe nie wystarczą do osiągnięcia rozwoju wielofunkcyjnego, potrzebne są też odważne decyzje polityki państwa, które stworzą warunki do inwestowania na wsi. Nieodzowne jest też zaangażowanie lokalnej ludności, co jest procesem trudnym i długim oraz wymagającym „pracy od podstaw” nad rozwojem kapitału społecznego polskiej wsi. Doświadczenia wielu krajów wskazują, że bez stworzenia i realizacji programu ożywienia gospodarczego małych, podupadających miasteczek oraz idącego w parze programu małego uprzemysłowienia obszarów wiejskich trudno będzie myśleć o znaczącym postępie w procesie tworzenia nowych miejsc pracy pozarolniczej na wsi.

Mimo zmian zachodzących w zagospodarowaniu obszarów wiejskich, będących efektem wielu, często przeciwstawnych, procesów gospodarczych, społecznych i politycznych, trudno jeszcze mówić o wysokim poziomie wielofunkcyjności obszarów wiejskich w Polsce. Przekształcenia struktury społeczno-gospodarczej i polityczno-kulturowej wsi (suburbanizacja, semiurbanizacja, kontrurbanizacja, gentryfikacja, depopulacja, desertyfikacja) skutkują rosnącym zróżnicowaniem funkcjonalnym obszarów wiejskich oraz żywiołowymi formami zagospodarowania ich przestrzeni, o niewielkim stopniu zgodności ze stanami planowanymi. Procesy rozwoju w szerokim otoczeniu aglomeracji miejskich w Polsce przyjmują formę niekontrolowanego narastania rozproszonej zabudowy. Katastrofalny charakter ma również ekspansja budownictwa mieszkaniowego i gospodarczego na tereny otwarte, ekologicznie i krajobrazowo cenne. W regionach o rozproszonym osadnictwie wiejskim i niekorzystnych warunkach gospodarowania masowy wymiar przyjmuje zjawisko stopniowego zanikania zabudowy. Dążenie do przyciągnięcia inwestycji zewnętrznych za wszelką cenę ma społeczną akceptację i jest powszechne w skali lokalnej. Skutkuje łatwością podejmowania inicjatyw otwierających tereny wiejskie pod nowe przedsięwzięcia, co rozprasza układy przestrzenne wsi. Wpływa to negatywnie nie tylko na formy zagospodarowania obszarów wiejskich i jakość środowiska naturalnego, ale także radykalnie zwiększa koszty funkcjonowania ludności wiejskiej. Może

wywoływać też niepożądane konsekwencje społeczne i poważne napięcia gospodarcze zarówno na obszarach intensywnie urbanizujących się, jak i poza nimi, w strefach przejściowych oraz peryferyjnych.

Duży wpływ na rozwijanie wielofunkcyjności obszarów wiejskich mają warunki naturalne danego obszaru. Na podstawie badań obszarów wiejskich województwa dolnośląskiego można stwierdzić, że generalnie wyższy poziom wielofunkcyjności wykazują obszary wiejskie dysponujące relatywnie słabszymi warunkami glebowymi oraz glebowo-klimatycznymi, niesprzyjającymi produkcji rolnej. Są to jednocześnie obszary charakteryzujące się sprzyjającymi uwarunkowaniami dla rozwoju turystyki wiejskiej oraz pozarolniczej wytwórczości opartej na lokalnych zasobach. Gminy położone wokół dużych miast swoją wielofunkcyjność zawdzięczają głównie dużemu nasileniu działalności pozarolniczej prowadzonej przez rolników na rzecz ośrodków miejskich. Relatywnie najniższy poziom wielofunkcyjności wykazują obszary wiejskie o wysokich walorach przyrodniczych, sprzyjających produkcji rolnej. W opinii respondentów w przyszłości na obszarach wiejskich województwa dolnośląskiego dominować będą trzy typy gmin wielofunkcyjnych: gminy turystyczne z handlem i usługami oraz działalnością rolniczą, gminy turystyczne z rozwiniętą gospodarką leśną oraz gminy z rozwiniętą strefą usług i drobnym przemysłem przetwórczym.

Niedostateczny rozwój infrastruktury na obszarach wiejskich w stosunku do rosnącego zapotrzebowania stanowi poważną barierę zrównoważonego rozwoju tych obszarów w przyszłości. Popyt na infrastrukturę wyraźnie rośnie na obszarach wiejskich. Jednocześnie podaż infrastruktury, rozumiana jako ogół urządzeń i instytucji warunkujących sprawne funkcjonowanie obiektów publicznych i biznesowych oraz gospodarstw domowych, nie nadąża za popytem na nie. To stwarza zagrożenie dla rozwoju obszarów wiejskich. Literatura przedmiotu pozwala na wyodrębnienie 3 podejść do definiowania infrastruktury na danym obszarze. Podejście katalogowe pozwala utworzyć zamkniętą listę dóbr infrastrukturalnych na danym terenie. Podobnie jest z podejściem opisowym, umożliwiającym wyodrębnienie infrastruktury technicznej, której pomiar oparty jest na wyliczaniu obiektów i urządzeń energetycznych, wodnych, ściekowych i komunikacyjnych. Podejście funkcjonalne zaś wyodrębnia infrastrukturę ze względu na potrzeby spełniane w przypadku konkretnego podmiotu. Przez to pozwala na uelastycznienie podejścia do infrastruktury i stworzenie syntetycznego wskaźnika oceny infrastruktury poprzez porównanie kapitału publicznego z odpowiednio dobranymi konsumpcyjnymi wydatkami publicznymi. Zmienność struktury tego wskaźnika jest uzależniona od różnych grup interesariuszy, korzystających z szeroko rozumianej infrastruktury, m.in. od instytucji biznesowych i odbiorców indywidualnych oraz od poziomu i dynamiki zmian infrastruktury.

Oddolne podejście do rozwoju obszarów wiejskich w Polsce napotyka w praktyce na wiele przeszkód instytucjonalnych. Jedynym działaniem WPR

opartym na oddolnych inicjatywach społeczności wiejskich jest program LEADER. Jednak po włączeniu go do głównego nurtu WPR (jako oś 4. Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich 2007–2013) napotkał on wiele barier instytucjonalno-administracyjnych, które osłabiły jego podstawowe założenia. Program, który zakładał partnerstwo lokalnych aktorów i mobilizację działań oddolnych, napotkał bariery rozbudowanych wymagań biurokratycznych, którym mogą sprostać przede wszystkim instytucje państwowe (np. samorząd lokalny). Natomiast lokalne instytucje trzeciego sektora czy osoby prawne nie mają odpowiedniego zaplecza instytucjonalnego, by podołać wymaganiom co do tworzenia projektów i ich realizacji. Oznacza to, że w praktyce nie służy on aktywizacji lokalnych instytucji trzeciego sektora czy indywidualnych osób, ale jest kolejnym narzędziem władz lokalnych. W dodatku obostrzenia administracyjne powodują zbyt powolne wykorzystywanie funduszy oraz nastawienie na mierzalne zmiany ilościowe, z których łatwiej się rozliczać, a nie na docelowe zmiany jakościowe, które są trudno mierzalne i ich efekty są widoczne dopiero w dłuższym okresie, bowiem dotyczą zwiększania integracji społecznej, aktywizacji instytucji trzeciego sektora i zaangażowania indywidualnych osób (szczególnie tych niepowiązanych z samorządem lokalnym).

Podobnie nie spełnia swojego zadania – kreowania oddolnej aktywności – program *Odnowy wsi* realizowany ze środków UE. Jest on w praktyce działaniem inwestycyjnym samorządów, realizowanym za przyzwoleniem zebrania wiejskiego. Nadal, pomimo wprowadzenia znacznych zmian w oficjalnych instrukcjach, tzw. plan odnowy i rozwoju miejscowości obejmuje głównie pojedyncze inwestycje, których w żaden sposób nie można uznać za kompleksowy pomysł mieszkańców na wieloletni program dla swojej wsi, jak to było w zamyśle propagatorów włączania programu *Odnowy wsi* do katalogu działań unijnych.

PRZESTRZENNE ZRÓŻNICOWANIE OBSZARÓW WIEJSKICH

Obszary peryferyjne są na tyle zróżnicowane pod względem struktury społeczno-gospodarczej, że wymagają odrębnego podejścia do rozwiązania swoich problemów. Z badań wynika, że występują co najmniej trzy typy obszarów peryferyjnych. Pierwszy typ ma cechy depopulacyjne i problemy infrastrukturalne. Działania sprzyjające rozwojowi takich obszarów powinny zakładać większą aktywizację społeczną ich mieszkańców oraz dywersyfikację działalności, dążącą do zaspokajania potrzeb środowiskowych, kulturowych, społecznych oraz ekonomicznych ludności. Drugi typ obszarów peryferyjnych charakteryzuje się relatywnie dobrą sytuacją demograficzną i społeczną, ale jest skoncentrowany na obszarach rolniczych o rozdrobnionej strukturze agrarnej. Z uwagi na tradycję nasilonych dojazdów do pracy należy tu skupić się na poprawie dostępności komunikacyjnej oraz na rozwoju okolicznych małych miast i kluczowych wsi, stanowiących lokalne centra życia publicznego i rynku pracy. Cechą charakterystyczną trzeciego typu obszarów peryferyjnych jest najniższy w Polsce poziom kapitału społecznego i ujawnione procesy pauperyzacji spo-

łeczności lokalnych. Zdecydowanie jest to sfera wymagająca bezpośredniej interwencji polityki spójności, tym bardziej że jest to obszar młody demograficznie, z niewykorzystanym zasobem siły roboczej. Dodatkowo mała gęstość sieci osadniczej sprzyja tu wykluczeniu przestrzennemu, dlatego konieczna jest poprawa dostępności komunikacyjnej do ośrodków regionalnych.

Obszary o niskim początkowym poziomie zurbanizowania zwykle rozwijają się szybciej niż jednostki silnie zurbanizowane, jednak luka rozwojowa między nimi nadal się powiększa. Dynamika i kierunek procesów urbanizacyjnych w decydującym stopniu uzależnione są od wyjściowego poziomu zurbanizowania danego obszaru. Między urbanizacją a rozwojem istnieje statystycznie istotna korelacja ujemna ($-0,49$, według współczynnika Pearsona). Oznacza to, że gminy o niższym poziomie zurbanizowania w punkcie wyjściowym podlegają większej dynamice rozwoju, a te o wyższym poziomie początkowym wykazują mniejszą dynamikę zmian. Jednak początkowa różnica w rozwoju tych dwóch grup gmin była tak duża, iż obecny szybszy rozwój gmin mniej zurbanizowanych jest niewystarczający, aby można mówić o konwergencji w stosunku do gmin silnie zurbanizowanych. Decydujący wpływ na poziom urbanizacji mają takie czynniki, jak: atrakcyjność lokalizacji (potencjał przyciągający), koncentracja (zagęszczenie), infrastruktura i demografia. W przypadku wielu gmin dodatkowe znaczenie dla procesu urbanizacji miały także fizyczna i komunikacyjna odległość od metropolii oraz status administracyjny gminy, ale tylko w przypadku współwystępowania ruchliwości przestrzennej mieszkańców, zawierania kontaktów formalnych oraz dostępu do niektórych mediów i typu zabudowy.

Zmniejsza się wielkość użytków rolnych i jednocześnie zwiększa obszar odłogowania i ugorowania ziemi rolniczej w Polsce. Proces dezagraryzacji obszarów wiejskich ujawnia się też w spadku użytkowania ziemi rolniczej – użytki rolne w 2000 roku wynosiły 17,8 mln ha, a w 2010 roku już tylko 15,5 mln ha. Zjawisko dobrowolnego odłogowania i ugorowania ziemi rolniczej dotyczy nie tylko obszarów oddalonych od ośrodków miejskich, zwłaszcza większych miast, będących liczącymi się ośrodkami zbytu produktów rolnych, lecz także obszarów podmiejskich, w tym w bezpośrednim otoczeniu miast. Przesłankę, które skłaniają rolników do posiadania ziemi bez jej użytkowania, a także wydzierżawiania, jest wiele. Należą do nich: możliwość osiągnięcia dodatkowych korzyści z tytułu preferencyjnego rolniczego ubezpieczenia emerytalnego rolników, bezpłatne ubezpieczenie zdrowotne, zwolnienie z obowiązku płacenia podatku od nieruchomości budowlanych, preferencyjne ubezpieczenie budynków w gospodarstwie rolnym. Zatem odłogowanie i ugorowanie jest wynikiem analizy kosztów i korzyści z posiadania ziemi w porównaniu z kosztami wynikającymi z uprawiania ziemi. Trudno więc oczekiwać, aby rolnicy, wbrew swoim interesom prywatnym, realizowali cele, które są ważne z uwagi na interesy ogólnospołeczne, w tym ekologiczne.

PRZEDSIĘBIORCZOŚĆ NA WSI

Rozwój przedsiębiorczości na obszarach wiejskich wymaga stworzenia kompleksowego systemu wsparcia instytucjonalnego. Taki system powinien być w stanie zaoferować ustawiczne wspieranie przedsiębiorców (także tych potencjalnych) w zakresie kształcenia umiejętności i rozwijania kreatywności oraz zdolności do podejmowania ryzyka w biznesie. Ogniwami tego łańcucha wsparcia powinny być: 1) warsztaty kreatywności i innowacyjności (generowanie pomysłów na biznes, wzmacnianie wiary w powodzenie nowych pomysłów), 2) kształcenie podstawowych umiejętności i kompetencji biznesowych, 3) szkolenia z zakresu zarządzania zmianą i ryzykiem, umiejętności poszukiwania zewnętrznego finansowania, sieciowania i zdolności współpracy w celu wspólnego rozwiązywania problemów oraz wymiany dobrych praktyk, 4) mentoring i stałe wsparcie techniczne, także po uruchomieniu działalności. W tym celu należy poszukiwać najlepszych rozwiązań organizacyjnych i instytucjonalnych, również w istniejących już strukturach, na przykład niewykorzystanym potencjałem dysponuje Krajowa Sieć Obszarów Wiejskich, posiadająca rozwiniętą strukturę regionalną i lokalną.

Rozwijanie przedsiębiorczości na obszarach wiejskich sieci Natura 2000 wymaga szczególnych metod działania. Aby skutecznie przełamywać bariery prowadzenia działalności gospodarczej na obszarach wiejskich sieci Natura 2000, należy skoncentrować się na eliminowaniu ograniczeń specyficznych dla tych obszarów, a zatem barier o charakterze biurokratycznym, dodatkowych kosztów inwestycji, niepewności co do rodzaju możliwych do podjęcia inwestycji, optymalizacji ograniczeń intensyfikacji produkcji itp. Aby skutecznie przełamywać bariery prowadzenia działalności gospodarczej na tych terenach należy: 1) zmienić podejście – czynnik środowiskowy powinien być traktowany nie jako formalny element dokumentów strategicznych, lecz jako kluczowy punkt wyjścia do budowania koncepcji rozwoju gmin objętych siecią Natura 2000, 2) wypracować mechanizmy zabezpieczające obszary sieci przed marginalizacją, m.in. przez rezerwowanie określonej puli środków na projekty realizowane na obszarach wiejskich objętych tą siecią, 3) usprawniać proces komunikacji społecznej dotyczącej sieci Natura 2000 i upodmiotowić społecznych (gminnych) partnerów tego dialogu, 4) wdrożyć monitoring procesów rozwojowych gmin objętych siecią Natura 2000 – stała obserwacja i analiza zmian społeczno-gospodarczych na wybranych terenach sieci, 5) uprościć istniejące procedury dostępu do funduszy zarezerwowanych dla rolników gospodarujących na terenach sieci Natura 2000 w celu zwiększenia wykorzystania środków przewidzianych na ten cel w PROW.

Promowanie przedsiębiorczości i własnej działalności gospodarczej jest kluczowe w rozwiązywaniu problemów bezrobocia na wsi, zwłaszcza wśród kobiet. Jednym z istotnych problemów na wsi jest mała aktywność zawodowa kobiet. Jest to tym bardziej niepokojące, że w największym stop-

niu dotyczy kobiet młodych, szczególnie należących do dwóch grup wiekowych: 18–24 i 25–34 lata, które nie mogąc znaleźć pracy, najczęściej pozostają na utrzymaniu rodziców czy bliskich. To szczególnie niebezpieczne zjawisko, ponieważ właśnie w tych grupach wiekowych następuje dynamiczny wzrost poziomu wykształcenia, jest to też przedział wieku związany z największą mobilnością, aktywnością i możliwością uczenia się. Z badań wynika, że kobiety wiejskie, mimo obciążenia obowiązkami rodzinnymi, podejmują działalność gospodarczą z dużym zaangażowaniem. Jednak obowiązki, jakie spoczywają na kobietach wiejskich, szczególnie związane z często niedocenianą aktywnością w gospodarstwie rolnym (prace pomocnicze, których nie uwzględnia się przy analizowaniu problemu pracy kobiet wiejskich), istotnie ograniczają ilość czasu wolnego kobiet oraz ich gotowość do aktywizacji zawodowej.

ZMIANY ZACHODZĄCE W ROLNICTWIE POLSKIM

Produktywność polskiego rolnictwa w ostatniej dekadzie poprawiła się, co było wypadkową pozytywnej zmiany technologicznej i wysokiej efektywności. Badania nad efektywnością polskiego rolnictwa w latach 1998–2009, prowadzone dwiema różnymi metodami – nieparametryczną (Data Envelopment Analysis) i parametryczną (Stochastic Frontier Analysis), wskazują na wysoką efektywność gospodarstw rolnych w Polsce w analizowanych latach. Przy czym najwyższe miejsca w rankingu pod względem efektywności zajęły takie województwa, jak: dolnośląskie, opolskie, wielkopolskie, podlaskie i lubuskie. W analizowanym czasie odnotowano też wzrost produktywności całkowitej o 9,4%, co wynikało ze wzrostu postępu technologicznego o taki sam procent, przy niezmienionym poziomie efektywności (w metodzie DEA). Najwyższymi przeciętnymi indeksami produktywności całkowitej charakteryzowały się województwa: podlaskie (34,7%), lubuskie (18,3%) i warmińsko-mazurskie (18,1%). Z kolei metoda SFA wskazuje nie tylko na wysoką efektywność polskiego rolnictwa, ale też na jej tendencję rosnącą w analizowanym czasie (wzrost o 30–40 p.proc.).

Wejście Polski do UE i objęcie rolnictwa polskiego wspólną polityką rolną wyraźnie poprawiło sytuację dochodową rolników. W 2004 roku dochód nominalny „przedsiębiorcy rolnego”, w porównaniu ze średnią z lat 2001–2003, wzrósł ponad 2-krotnie. Podstawowym czynnikiem tak wysokiego wzrostu dochodów był prawie 11-krotny wzrost subwencji, w tym przede wszystkim dopłat bezpośrednich. W kolejnych latach wzrost dochodu „przedsiębiorcy rolnego” był już umiarkowany, a jego poziom ulegał dość znacznym wahaniom. Jeszcze w 2005 roku dochód ten był o 12% mniejszy niż w 2004 roku, ale już w 2009 roku był o 23% większy, a w 2010 roku – o 38% (w odniesieniu do tego samego 2004 roku). Ten wynik w warunkach słabego postępu w przemianach strukturalnych w rolnictwie i w związku z tym w warunkach niewielkiej poprawy wydajności pracy był, jak już wspomniano, przede wszystkim rezultatem wzrostu sub-

sydiowania rolnictwa. Subwencje, z wyjątkiem 2009 roku, rosły szybko i w 2010 roku były prawie 2,8 razy większe niż w 2004 roku i prawie 30 razy większe niż w latach 2001–2003. W latach 2004–2007 dochody realne gospodarstw domowych rolników rosły zdecydowanie szybciej niż pozostałych grup społeczno-zawodowych, w tym gospodarstw pracowniczych. Natomiast w latach 2008 i 2009 nastąpiło odwrócenie tej tendencji ze względu na spadek dochodów rolników z produkcji rolnej. W rezultacie w 2009 roku, przyjmując 2003 rok jako bazowy, dochody gospodarstw domowych rolników wzrosły o 27,4%, a więc w podobnej skali jak gospodarstw pracowniczych (o 27,6%) i w nieco większej skali niż gospodarstw ogółem (o 22%).

Sytuacja dochodowa rolników jest silnie zróżnicowana w zależności od wielkości ekonomicznej gospodarstw rolnych. Analiza danych polskiego FADN wskazuje, że w gospodarstwach mniejszych ekonomicznie dochód nie wystarcza na opłacenie własnej pracy (użytkownika i jego rodziny) wykonanej na rzecz gospodarstwa. Sytuacja ta w 2004 roku obejmowała trzy najmniejsze ekonomicznie grupy gospodarstw (bardzo małe – poniżej 4 ESU, małe – 4–8 ESU i średnio małe – 8–16 ESU), a w 2009 roku tylko dwie – bardzo małe i małe. Analiza dochodów i inwestycji wskazuje, że gospodarstwa mniejsze ekonomicznie nie mają środków na inwestycje i zaprzestają podejmowania działań skierowanych na swój rozwój. Jeśli w 2004 roku widoczna była tendencja do rezygnacji z rozwoju gospodarstw tylko w grupie tych najmniejszych ekonomicznie (2–4 ESU), to w 2009 roku można ją było zauważyć już także w grupie gospodarstw 4–8 ESU, a nawet w grupie 8–16 ESU. Zmiany w sytuacji dochodowej rolników powodują, że wyraźnie kształtuje się grupa gospodarstw domowych związanych z gospodarstwami indywidualnymi, dla których dochody z gospodarstwa rolnego nie są już głównym dochodem, ale stanowią tylko niewiele znaczący dodatkowy dochód. Gospodarstwa te nie wiążą swoich perspektyw z rozwojem gospodarstwa rolnego.

W najbliższym czasie można spodziewać się pogorszenia sytuacji dochodowej rolników ze względu na sytuację makroekonomiczną kraju oraz zapowiadane reformy. Obecnie rolnicy korzystają z wielu dotacji finansowanych z budżetu państwa, co pozytywnie przekłada się na ich dochody „do dyspozycji”. Należą do nich dotacje do oprocentowania kredytów, dotacje do ubezpieczeń społecznych realizowanych przez KRUS (w wysokości około 15 mld zł rocznie), dotowanie dopłat bezpośrednich. Zapowiedziane przez rząd, w exposé Premiera, uzdrawianie finansów publicznych w dużym stopniu obejmie również ludność rolniczą, gdyż planowany jest podatek dochodowy dla rolników, zmiana płatności składek do KRUS, jak również zwiększenie podatku VAT i podatku akcyzowego na olej napędowy oraz wycofanie dotacji do biopaliw. To wszystko spowoduje wzrost kosztów utrzymania ludności rolniczej oraz wzrost kosztów produkcji, a co za tym idzie – spadek dochodów. Należy też spodziewać się wzrostu stopy oprocentowania kredytów z uwagi na zaostrzenie kryteriów kredytowania ludności przez banki. Zrealizowanie tych

zapowiedzi oznacza możliwe pogorszenie się sytuacji dochodowej ludności rolniczej. Po stronie pozytywnych elementów jest jednak przystąpienie Rosji do WTO, co wymusi na niej ograniczenie sztucznych barier w imporcie polskiej żywności do tego kraju.

SPOŁECZNY ROZWÓJ WSI

W postindustrialnym społeczeństwie powstaje jakościowo nowe zjawisko określane w literaturze jako New Rural Economy (nowa gospodarka wiejska). W stosunku do tradycyjnej – traci znaczenie sektor I, a zyskuje przede wszystkim III. Pod wpływem globalizacji gospodarka wiejska staje się gospodarką otwartą, przede wszystkim przez rosnące znaczenie sieci wiążących gospodarujące podmioty. Jednocześnie ze względu na rozmaite motywacje, dla których funkcjonują te podmioty, przynajmniej w Polsce jest ona gospodarką mieszaną. Jest przy tym zjawiskiem dynamicznym, którego kształt dopiero się rysuje. Można ją zdefiniować jako ekonomiczne działania ludzi umiejscowione na obszarach uznawanych jako wiejskie, a polegające na produkcji dóbr, usług i informacji. Socjolog postrzega ją jako terytorialnie usytuowany subsystem społeczeństwa, składający się z produkcji, dystrybucji, wymiany i konsumpcji. Pojawienie się tego jakościowo nowego zjawiska niesie konieczność nowej analizy. Potrzebna jest nowa typologia uwzględniająca: co ten subsystem produkuje (na podstawie zasobów lokalnych i zewnętrznych), jakie jest tego przeznaczenie (użytek własny, rynek lokalny, rynki pozalokalne) w połączeniu ze wskaźnikami gęstości ekonomicznej oraz dominującym typem racjonalności funkcjonowania podmiotów.

Kondycja kapitału społecznego na polskiej wsi poprawia się. Zwiększa się aktywność w organizacjach obywatelskich zarówno mieszkańców wsi (do 26% w 2010 roku), jak i rolników (do 40%). W 2010 roku aktywność Polaków w organizacjach obywatelskich zwiększyła się o 8 p.proc., ten wzrost dotyczy zarówno mieszkańców wsi (o 7 p.proc.), jak i rolników (o 19 p.proc.). Rolnicy, zaraz po przedstawicielach kadry kierowniczej i specjalistów, są najbardziej aktywną w organizacjach grupą społeczno-zawodową, wyprzedzając zarówno pracowników administracyjno-biurowych, jak i przedsiębiorców. Podobnie poziom zbiorczego wskaźnika zaangażowania w pracę społeczną pokazuje, że wieś nie odbiega znacząco od polskiej średniej. Ten wskaźnik jest zaskakująco wysoki wśród rolników (58%) i sytuuje ich tuż za kadrami kierowniczą i specjalistami oraz daleko wyżej niż przedsiębiorców i pracowników administracyjno-biurowych. Sondaże z 2010 i 2011 roku potwierdzają znacząco duże zaangażowanie polskich rolników w nieodpłatną aktywność na rzecz własnego środowiska. Doświadczenia historyczne pokazują, że budowa kapitału społecznego otwartego na współpracę ze środowiskami pozarolniczymi jest ważnym czynnikiem zmian. Tak jak w latach 1980 i 1981, a także przed akcesją polskiej wsi do UE oraz w pierwszych latach po integracji, współpraca ekspertów i organizacji pozarządowych „miejskich” z rolniczymi i wiejskimi środowiskami wzmocniła inkluzywny kapitał społeczny wsi.

Samo udostępnienie znacznych środków i nawet mechanizmów finansowych na rozwój wsi nie gwarantuje jeszcze pozytywnych zmian w społeczności wiejskiej. Bariery w dobrym wykorzystaniu środków infrastrukturalnych (np. z programu *Odnowa wsi*) i mechanizmów finansowych (np. „funduszy sołeckich”) jest słabość lokalnej demokracji, przejawiająca się brakiem wystarczającego zainteresowania mieszkańców podejmowanymi decyzjami i działaniami. Wobec dynamicznie zmieniającej się struktury społecznej poszczególnych miejscowości odwraca się funkcjonujący od lat tradycyjny model przywództwa związany z autorytetami bogatszych rolników i wiejskiej inteligencji. W wielu miejscowościach do głosu dochodzą nowi mieszkańcy, którzy sprowadzając się na wieś, chcą poprzez aktywność zadbać o swoje interesy. Aby doszło do prawdziwych zmian w społecznościach wiejskich, trzeba zacząć od rzeczy niedocenianych i bagatelizowanych, takich jak: jakość zebranych wiejskich, „poważne traktowanie” lokalnych liderów, zezwolenie na realne upodmiotowienie społeczności poprzez systematyczne i stałe szanowanie woli mieszkańców. Tak jak przez wiele lat samorządy gminne doceniane były za dojrzałość i umiejętność mądrego „samorządzenia”, tak dzisiaj stoi przed nimi wyzwanie podzielenia się częścią swej samorządności ze wspólnotami sołeckimi, opartymi często na współpracy sąsiedzkiej, w imię tej samej zasady subsydiarności, o którą zabiegały dwadzieścia lat wcześniej. Eksperyment upodmiotowienia lokalnych wspólnot przyniesie w dłuższym okresie wiele korzyści, nawet jeżeli „centralne sterowanie gminą” może wydać się w pierwszym okresie łatwiejsze i bardziej efektywne.

Kultura wiejska, której tematyka przez lata była zaniedbywana, współcześnie staje się dobrem rynkowym, które zaczyna przynosić zyski. Od początku transformacji problematyka kultury wiejskiej była zaniedbywana i pomijana jako drugorzędna i niemająca przełożenia na kwestie społeczne i ekonomiczne. Wynikało to z lekceważącego stosunku do szeroko rozumianej kultury wsi – jako zasobu norm i wartości uznawanych za nieodpowiadające nowym wyzwaniom, oraz ze „skansenowego” traktowania kultury ludowej. Nastawienie to wyrażało się również z nieznanomości lokalnego dziedzictwa kulturowego przez mieszkańców wiejskich społeczności lokalnych (tylko 20% respondentów mogło pochwalić się dobrą wiedzą na ten temat, podczas gdy na temat kultury popularnej – aż 49%) oraz nikłym udziałem lokalnych zasobów kulturalnych w ofercie miejscowych instytucji kultury. Współcześnie kultura staje się dobrem rynkowym i zaczyna przynosić duże zyski, generuje miejsca pracy, ponadto jej wykorzystywanie nie wymaga dużych nakładów inwestycyjnych i jest bezpieczna dla środowiska. Analiza rzeczywistości kulturowej w społecznościach lokalnych w Polsce, a także przegląd literatury na temat możliwości produktywnego wykorzystania zasobów kultury prowadzą do wniosku, iż pilną koniecznością staje się zdiagnozowanie stanu wiejskiego dziedzictwa kulturowego, stopnia jego znajomości wśród władz i mieszkańców oraz możliwych sposobów skapitalizowania tych zasobów.

Obecny kryzys skłania do namysłu nad wartościami, w tym nad kulturą mieszkańców wsi, której bliżej jest do „kultury walki o przetrwanie” niż

„kultury konsumpcjonizmu”. Kultura konsumpcjonizmu jest pojęciem, które użyte zostało w literaturze tematu jako zwornik relacji między rynkiem a kulturą. Wbrew opiniom o nieprzewidywalnej obcości logiki rynkowej i logiki kulturowej w literaturze pokazane są możliwe płaszczyzny styeczne między nimi. W pracach poświęconych zachowaniom biznesowym wykorzystuje się odwołania do kultury, podkreślając społeczne i moralne zakorzenienie działań gospodarczych. Akcentuje się, że *homo sociabilis* jest podstawą *homo oeconomicus* (za A. Giza-Poleszczuk). Autorka analizuje nowe przejawy konsumpcjonizmu jako realizację wartości utylitarnych, które dokonały zmiany w tradycyjnych wartościach wsi. Zauważa zjawisko hiperkonsumpcji, za którym stoi, jej zdaniem, błędne przekonanie, iż może być ona gwarantem szybkiego i trwałego wzrostu gospodarczego (za R. Gwiazdowskim).

MŁODZIEŻ WIEJSKA A EDUKACJA

Młodzież wiejska traci swoją społeczno-kulturową specyfikę. Z badań wynika, że już w pierwszej dekadzie przemian (lata 90.) młodzież wiejska traciła swoją społeczno-kulturową specyfikę, a w drugiej – ta tendencja jeszcze się pogłębiła. Zatem młodzież wiejska szybko upodabnia się do młodzieży miejskiej, choć w niektórych aspektach różnice są nadal widoczne. Przykładowo do wysokiego statusu społecznego aspiruje 40% młodzieży wiejskiej i blisko 60% miejskiej. Do wysokich dochodów aspiruje 30% młodzieży wiejskiej i 50% miejskiej. Dynamicznym zmianom ulega obyczajowość i religijność wiejskiej młodzieży uwidoczniona w spadku deklaracji regularnego uczestnictwa w mszach świętych o blisko 30 p.proc. Zaskakujące jest też podobieństwo preferencji politycznych młodzieży wiejskiej i miejskiej, zdecydowanie optujących za rozwiązaniami pragmatycznymi, dalekimi od skrajnych ideologii. Mimo tych zmian młodzież wiejską ciągle wyróżnia silniejsze przywiązanie do tradycji, widoczne w definiowaniu rodziny, liczbie zawieranych czy rozwiązywanych małżeństw. Mimo iż zbliżenie mentalne młodego pokolenia jest duże, nie osiągnęło jeszcze wartości obserwowanych w rozwiniętych krajach Europy. Niemniej jest ono znacząco większe w Polsce aniżeli w wielu innych krajach postkomunistycznych. Skutki takiego zbliżenia mogą być obiecujące ze społecznego punktu widzenia, jednak równie dobrze – przy braku korzystnej koniunktury, mogą oznaczać szeroką bazę społecznych napięć.

Miejsce zamieszkania jest czynnikiem istotnie różnicującym dostępność do edukacji przedszkolnej, a ta determinuje wyniki późniejszej edukacji szkolnej młodzieży wiejskiej. Środowisko jest czynnikiem w wyraźnym stopniu różnicującym powszechność wychowania przedszkolnego – w roku szkolnym 2009/2010 aż 76% dzieci w wieku 3–5 lat mieszkających w mieście i jedynie 37% pochodzących ze wsi było objętych wychowaniem przedszkolnym. Obserwowana mniejsza powszechność wychowania przedszkolnego na wsi jest konsekwencją odmiennego kształtu tego szczebla oświaty w różnych środowiskach – w miastach 73% ogółu placówek wychowania przedszkolnego stanowią

przedszkola, na wsi natomiast dokładnie ten sam odsetek stanowią oddziały przedszkolne przy szkołach podstawowych oraz zespoły i punkty przedszkolne powołane na mocy ustawy z 2008 roku. Nierówności środowiskowe w dostępie do edukacji przedszkolnej dają się zaobserwować nie tylko między wsią i miastem, ale również wewnątrz wsi. Największy odsetek dzieci uczęszczających do przedszkoli można odnotować w województwach: opolskim, śląskim i wielkopolskim, najmniejszy – w podlaskim, warmińsko-mazurskim, lubelskim i kujawsko-pomorskim. Najmniejsza powszechność wychowania przedszkolnego charakteryzuje środowiska o relatywnie najmniej korzystnych charakterystykach rozwojowych. Co więcej, czynnik środowiskowy okazuje się silniej determinować dostęp do edukacji przedszkolnej aniżeli czynniki społeczne. Okazuje się, że przy podobnych charakterystykach społecznych rodzin ich pochodzenia, uczniowie, którzy w przeszłości objęci byli wychowaniem przedszkolnym, osiągają lepsze wyniki w testach zewnętrznych aniżeli ich rówieśnicy, których edukacja rozpoczęła się dopiero wraz z podjęciem nauki w szkole podstawowej. Podobne prawidłowości można zaobserwować w sferze aspiracji edukacyjnych.

Ścieżki edukacyjne młodych mieszkańców wsi i ich poziom kapitału kulturowego nadal nie dorównują ich odpowiednikom miejskim. Proces ten wynika zarówno z częściowego dziedziczenia kapitału kulturowego z rodziny pochodzenia (zarówno tego negatywnego, jak i pozytywnego) oraz funkcjonowania mechanizmów selekcyjnych (związanych z trudnościami przechodzenia tejże młodzieży przez kolejne progi selekcyjne). W konsekwencji tych procesów ich kariera zawodowa znacznie częściej aniżeli wśród młodych mieszkańców miast jest drogą do pracy, która nie tyle byłaby postrzegana jako sukces zawodowy, ile raczej uchroniłaby przed bezrobociem. Sytuacja taka w znacznej mierze wynika z wcześniejszych wyborów edukacyjnych młodzieży wiejskiej. Wybierając gorszą ścieżkę kształcenia (np. szkoły o niższym poziomie kształcenia, profile kształcenia wąskospecjalistyczne), młodzież wiejska determinuje swoją późniejszą pozycję zawodową. Niezmiernie duże znaczenie dla kształtowania karier życiowych ma pochodzenie społeczne. Poziom wykształcenia rodziców jest w istotny sposób skorelowany z planami życiowymi (w tym zwłaszcza edukacyjnymi) młodzieży.

BIBLIOGRAFIA

- Opracowanie zostało przygotowane na podstawie poniższych badań statutowych z 2011 roku:
Błąd M.: *Przyczyny wielozawodowości i znaczenie dochodu pozarolniczego w całkowitym dochodzie rodzin rolniczych*.
Bołtromiuk A.: *Możliwości i ograniczenia prowadzenia działalności gospodarczej na obszarach Europejskiej Sieci Ekologicznej Natura 2000*.
Bukraba-Rylska I.: *Kapitał kulturowy polskiej wsi – wymiar społeczny i ekonomiczny*.
Czarnecki A.: *Rozwój społeczno-gospodarczy obszarów urbanizujących się (na przykładzie Dolnego Śląska)*.
Domalewski J.: *Społeczne i środowiskowe nierówności w dostępie do edukacji przedszkolnej*.
Drygas M.: *Kierunki reformy wspólnej polityki rolnej UE i jej implikacje dla polskiej wsi i rolnictwa*.

- Dzun W.: *Zmiany w dochodach producentów rolnych po wejściu Polski do UE.*
- Fedyszak-Radziejowska B.: *Mieszkańcy wsi jako przedmiot badań socjologii; pomiędzy wspólnotą wartości a wspólnotą interesu.*
- Frenkel I.: *Perspektywy demograficzne wsi w Polsce.*
- Górecki J.: *Społeczne i ekonomiczne konflikty w procesie implementacji WPR.*
- Halamska M.: *Wieś jako przestrzeń produkcji. Ramy analizy.*
- Heffner K.: *Identyfikacja obszarów wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich – ocena efektów europejskiej polityki rozwoju w zagospodarowaniu przestrzeni wsi w Polsce.*
- Kamiński R.: *Wspólnoty sołeckie po wejściu do Unii Europejskiej.*
- Klank L.: *Makroekonomiczne uwarunkowania rozwoju rolnictwa w Polsce.*
- Kłodziński M.: *Główne funkcje obszarów wiejskich w procesie dezagraryzacji wsi.*
- Kutkowska B.: *Przemiany funkcjonalne na obszarach wiejskich Dolnego Śląska w kontekście ich zrównoważonego rozwoju.*
- Michalska S.: *(Aktywne) kobiety wiejskie wobec zmian zachodzących na polskiej wsi.*
- Musiąg W.: *Odłogowanie i ugorowanie ziemi rolniczej wokół wielkich miast – diagnoza stanu, projekcja rozwiązań problemu.*
- Nurzyńska I.: *Bariery instytucjonalne rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich.*
- Perepeczko B.: *Postawy mieszkańców wsi wobec przyrody.*
- Rosner A.: *Zróżnicowanie struktur demograficznych na wiejskich obszarach podmiejskich i peryferyjnych.*
- Stanny M.: *Identyfikacja wiejskich gmin peryferyjnych względem poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich w Polsce.*
- Szafraniec K.: *Młodzież wiejska – świat wartości i dążenia życiowe (odniesienia do Polski i Europy).*
- Szymanowski W.: *Wpływ infrastruktury technicznej na rozwój obszarów wiejskich w Polsce.*
- Śpiewak R.: *Program LEADER a założenia nowego paradygmatu rozwoju wiejskiego i potrzeby lokalnych społeczności.*
- Świtlyk M.: *Efektywność polskiego rolnictwa w latach 1998–2009.*
- Wasielewski K.: *Uwarunkowania społeczno-edukacyjne biografii młodych mieszkańców wsi.*
- Wieruszewska M.: *Kultura – rynek w kulturze konsumpcjonizmu. Przemiany wartości w społecznościach wiejskich.*
- Wilkin J.: *Teoretyczne i praktyczne podstawy powiązania polityki rolnej i polityki rozwoju obszarów wiejskich w Unii Europejskiej – doświadczenia i propozycje.*
- Zawalińska K.: *Implikacje różnych scenariuszy reformy WPR dla wielofunkcyjności rolnictwa w Polsce: analiza modelowa.*